CULTURA JURIDICĂ [NE] AJUNSĂ LA MATURITATE. O NECESITATE DE REVALORIZARE?

LEGAL CULTURE HAS [NOT] REACHED MATURITY. DOES IT NEED TO BE REVALUED?

Rodica CIOBANU, dr. hab. în drept, conf. univ.,
Universitatea de Stat din Moldova
ORCID: 0000-0001-6071-8178. E-mai: rod.ciobanu@gmail.com

CZU: 340.12:347.962.3 **DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.8412697**

Abstract: *This article discusses the problem of legal culture through the lens of the benchmarks of the current legal systems, and in line with today's challenges. The article offers the possibility to look for alternative opinions based on rhetorical inquiries. The purpose is to reiterate the importance of some value constants for both theory and current legal practice.*

Keywords: *legal culture, constitution, constitutional values, modernization, rule of law, legal values*

Rezumat: *In conținutul articolului se pune în discuție problema culturii juridic, prin prisma reperelor constituirii sistemelor actuale de drept, în consonanță cu provocările actuale. Conținutul oferă posibilitatea de a căuta alternative pentru opinii ce se conturează în raport cu interogații, care mai degrabă sunt de natură retorică. Obiectivul propus este de a reitera importanța unor constante valorice atât pentru teoria cât și pentru practica juridică actuală.*

Cuvinte-cheie: *cultura juridică, constituție, valori constituționale, modernizare, stat de drept, valori juridice.*

Aspecte preliminare

În contextul conferinței științifice „100 de ani de la adoptarea Constituției României: evoluții, context și perspective europene în România și Republica Moldova" s-a lansat și necesitatea unei abordări convergente dintre trecut, prezent și viitor, care creează oportunitatea de a marca și de a aprecia la justa valoare ceea ce s-a întâmplat cu 100 de ani în urmă, de a evoca acest eveni-

ment, de a aduce un omagiu făuritorilor Constituției, dar și de a plasa acest act de voință (eveniment istorico-juridic fundamental) în contextul proceselor actuale. Apreciată ca una dintre cele mai avansate în Europa, Constituția din 1923, a pus bazele statului democratic și a fixat tiparele constituționalismului în spațiul românesc, a formulat repere ale culturii juridice contemporane. Adoptarea Constituției României, document politico-juridic și moment istoric de referință, care a deschis noi perspective de dezvoltare a istoriei naționale are o încărcătură valorică care este parte constituantă a culturii juridice românești.

Plenul Curții Constituționale a României, în ședința din 18 ianuarie 2023, a decis cu unanimitate de voturi să declare anul 2023 anul „Centenarului Constituției României Întregite" [1]. Președintele Curții Constituționale a României a punctat valoarea Constituției din 1923 în cadrul adunării solemne dedicate acestui eveniment indicând: „Într-o accepțiune generală, Constituția din 1923 a fost considerată una dintre Constituțiile-reper ale României, care a receptat în momentul realizării ei ideile liberalismului constituțional european, pe care le-a integrat necesităților istorice ale dezvoltării societății românești, fiind astfel un Document juridic de valoare națională. Constituția din 1923 reprezintă o valoare imaterială a tradiției și a culturii noastre constituționale ... (deoarece este) o mărturie vie a civilizației politico-constituționale. (....) Cunoașterea istoriei constituționalismului românesc ca, de altfel, și a actualității acestuia sunt necesare pentru a forma în conștiința tinerilor apartenența lor la o națiune care și-a modelat istoricește idealurile și valorile în matricea dreptului și culturii juridice europene. ... Forța Constituțiilor rezidă în menținerea păcii sociale prin instituirea ordinii constituționale, fundament al sistemului juridic și al regimului democratic al unei țări" [2].

În aceeași cheie este formulată și opinia profesorului Duțu M. după care: „Momentul constituțional aniversar a constituit, deopotrivă, un act major de istorie națională și apartenență europeană, precum și un veritabil monument de civilizație și cultură juridică ... impunându-se definitiv drept modelul românesc al constituționalismului modern, ca viziune asupra lumii și a societății" [3].

Pe această notă se plasează, în linii mari, majoritatea surselor ce au în centrul discuțiilor conținutul Constituției din 1923, indicându-se fundamentul valoric la care o societatea trebuie să adere. În același timp, moștenirea

democratică a Constituției din 1923, trasează reperele de organizare politico-juridică a țărilor în parcursul lor spre valorile europene. În acest sens valorile fundamentale ale societăților democratice trebuie să fie asumate, interiorizate, respectate și promovate prin consolidarea statului de drept, prin angajament social-individual și instituțional. Anunțând ceea ce trebuie, ne întrebăm dacă știm ore cu exactitate cum o putem face? pentru ca în fapt, să realizăm în practică o democrație veritabilă în care „omul este beneficiar, nu resursă ori instrument" [4].

Noțiunile cheie care se identifică sunt cele de **cultură și civilizație juridică,** pe care le apreciem ca necesare de a fi plasate în centrul unor analize ce conectează trecutul cu prezentul, dar și creează spații de analiză și interogații cu referire la starea de nemulțumire la care asistăm în raport cu lipsa de eficiență a instituțiilor de drept, a unui nihilism juridic dominant și a unor valori sfidate.

Dezbateri conceptuale

Cultura juridică poate fi un subiect, care pentru unii ar părea un exercițiu inutil, prin care se pune în discuție tot și nimic, daca înserăm analizele într-o realitate anume, pentru alții unul depășit și lipsit de actualitate, dacă este centrat pe o perspectivă retrospectivă și filosofico-doctrinară, pentru a treia categorie (cu care ne alinie) unul de actualitate și importanță strategică într-un stat cu democrației tânără, cu stat de drept neconsolidat și cu instituții de drept criticate și considerate a fi lipsite de eficiență.

Dezvoltarea argumentelor ce vor trasa viziunea asupra subiectului anunțat și motivația care a generat alegerea subiectului în cauză, de a plasa în conținut unele reflecții, constatări, interogații vom urmări să construim un raționament care să definească o perspectivă clară și certă asupra modului în care se cere, în viziunea noastră, a fi dezvoltată cultura juridică.

Astfel, pornind de la cele mai simple întrebări: *Ce este cultura juridică? Cine sunt purtătorii acesteia?* până la formularea beneficiilor revenirii la subiectul culturii juridice vom pleda pentru revalorizarea culturii juridice și a valorilor constituționale, în calitate de temei al edificării statului de drept. În cele mai frecvente cazuri subiectul culturii juridice este considerat unul prea filosofic, dat fiind caracterul abstract și confuz al semnificațiilor pe care le-ar avea și peste care de cele mai dese ori se trece cu vederea ori se discută ocazional și uneori cu superficialitate. Oare chiar să nu fie relevant subiectul, să nu intereseze etc. ori să nu prezinte interes din punct de vedere practic?

Profesorul M. Duțu [5] constată că „nimeni nu se preocupă serios de a le defini și a trasa contururile" culturii juridice cu precizie. În *Manifest pentru cultura juridică în România*, M. Duțu indică că chiar dacă pe alocuri termenul abundă, asta nu semnifică că avem claritate asupra conținutului noțiunii, semnificațiilor și mai ales a practicilor juridice, mai puțin explicite. Unii autori consideră că cultura juridică generală „structurează inteligența materiei care e dreptul și trimite la un creuzet al cunoștințelor fundamentale… pe care orice jurist trebuie ori ar trebui să le cunoască dincolo de specialitatea sa pentru că, prin consensul său, universitar sau nu, ele i-au fost transmise la un moment istoric sau altul" [6].

Pornind de la conținutul lucrărilor ce dezvoltă subiectul culturii juridice și de la clarificările conceptuale, M. Duțu ne atenționează că nu trebuie să fie confundată cultura juridică cu tradiția juridică. Într-o formulă simplă, dar și definitorie, referința la una dintre clarificările făcute asupra culturii juridice este mai mult decât acceptabilă pentru că aceasta (cultura juridică) „nu e în realitate nimic altceva decât un enunț colectiv, în numele căruia juriștii pretind că ei constituie o comunitate structurată în jurul problemelor comune" [7].

Deci, nu ar fi nici pe departe justificat, dacă nu ar fi menționată prezența subiectului culturii juridice în studii și analize, inclusiv și în materialele didactice la disciplinele *Teoria generală a dreptului* și în cele de *Filosofie juridică*, cât și în conținutul articolelor orientate spre a analiza aspecte particulare ale culturii juridice, cum ar fi cele care se referă la exercitarea anumitor profesii, precum și lucrări care ating aspecte tangențiale. Perspectiva generalizantă indică asupra culturii juridice prin raportare fie la un individ (persoană), fie este atribuit unei comunități profesionale, fie unei societăți, în sensul de comunitate ce deține un anumit nivel de cunoștințe juridice, care îi permit de a beneficia de drepturi și libertăți. Autorii Negru B. și Negru A. susțin că cultura juridică „îşi găseşte expresie în cunoaşterea de către cetăţeni a bazelor reglementării juridice, în necesitatea transpunerii în viaţă a prevederilor normelor juridice, în înțelegerea de către fiecare om a responsabilității sociale, în intransigenţa faţă de infracţiuni şi combaterea lor" [8, p.462]. Într-o altă dimensiune este configurată opinia profesorului Gh Avornic [9], care susține că cultura juridică reflectă realitatea juridică, are semnificație valorică și este „un model de gândire și un standard de comportament". Consistentă este și explicația profesorului V. V. Lazarev [10, p. 155], care notează că cultura

juridică presupune:- un nivel de gândire juridică şi de percepere a realităţii juridice; - calitatea actului de creație legislativă şi de realizare a dreptului; -forme specifice de activitate juridică (controlul constituționalității legilor, activitatea instituțiilor de drept etc.); - rezultatele activității juridice materializate în valori materiale şi spirituale (practica judiciară, sistemul legislativ etc.). În cel din urmă caz, sesizăm un areal extins care merită a fi luat în considerare în analiza culturii juridice și a manifestării acestea într-o comunicate ori societate.

Unii autori optează pentru o explicație extensivă, prin care cultura juridică este văzută în calitate de element indispensabil al procesului de modernizare și democratizare [11, p. 162] și se plasează în raporturi de dependență directă cu politica statului, democrația, morala societății, cu formarea societății civile, cu viaţa cotidiană a omului [12, p. 4]. Aceeași viziune o desprindem la I. Iacub [13], care indică relații de dependență directă dintre cultura juridică și cultura morală, cu impact asupra proceselor de modernizare a statului și societății, dar și asupra stabilității societății și bunăstării cetățenilor. Indicând probleme specifice generate de cultura juridică joasă, printre care se menționează: lipsa majoră de profesionalism și profesioniști; lipsa de eficiență practică; calitatea actelor legislative; activitatea anevoioasă (supraîncărcare, tergiversare etc.) a instanțelor judecătorești ș.a. impun subiectul în contextul dezbaterilor științifice și a căutării de soluții pentru probleme din activitatea practică a instituțiilor de drept.

Succinta trecere prin conținutul lucrărilor ce tratează cultura juridică identificăm 2 dimensiuni de bază care se înaintează pentru a fi luate în considerare: **cunoașterea și comportamentul**, și care trimit la perspective deschise de identificare și valorificare a culturii juridice. Astfel, cultura juridică este:

- Domeniu de **reflecție**, ceea ce o determină ca parte importantă pentru abordările filosofice și doctrinare, care operează cu idealuri, standarde de raționare și conduită, dar și grad înalt de abstractizare;
- Domeniu obligatoriu al **învățării,** ceea ce definește rolul major al acesteia în procesul de formare profesională, ce determină preferința pentru a prelua, împărtăși și practica responsabilitatea, respectul, legalitatea, dreptatea, justiția etc.;
- Domeniu al **practicii**, datorită faptului că cultura juridică își găsește expresie în actul de cultură juridică (faptele și deciziile juridice), cum ar fi

actele funcționarilor angajați în aplicarea prevederilor legale, actele individuale de exercitare a opțiunilor politice, actele de exercitare a drepturilor subiective etc.

În temeiul celor menționate supra, discutarea subiectului culturii juridice în contextul omagiului adus constituției din 1923, este mai degrabă o încercare de reactualizare și reconfigurare a valorilor juridice prin implicare solidară a mediului profesional în numele calității și eficienței, în numele interesului profesional, pornind de la explicația minimalist, dar de relevanță formulată de M: Duțu după care cultura juridică este un ansamblu de valori, cunoștințe și savoire-faire ce orientează, dau sens și coerență activităților diferiților profesioniști ai dreptului, adică o tentativă de conștientizare a importanței persoanei în calitate de purtător al culturii juridice, credem noi.

Argumentul realității

În ultimii ani s-a aprofundat ruptura dintre societate și instituții de drept, care a degenerat în unele dintre cazuri, anunțându-se o criză de sistem. Suplimentar crizele parcurse de societate (criza pandemică, criza energetică ș.a.) și mai mult au acutizat subiecte cu grad de vulnerabilitate ridicat. In special acestea se referă la blocaje de sistem, care au fost identificate de experți și de autorități în încercarea de reformare a instituțiilor de drept. Starea de blocaj de sistem, în special, s-a profilat și accentuat în procesul de implementare a sistemului de evaluare a judecătorilor și procurorilor. Autorii articolului *Cultura juridico-morală a subiecţilor puterii în contextul respectării demnităţii umane*, indică: „Experienţa demonstrează că în condiţiile unui nivel scăzut al culturii juridice și a conștiinţei juridice a funcţionarilor publici, a lipsei răspunderii din partea puterii nu poate exista o protecţie eficientă a drepturilor și libertăţilor omului, a unei domnii reale a dreptului în societate. În acest sens, cu regret, constatăm că în realitate normele constituţionale care stipulează că „respectarea și ocrotirea persoanei constituie o îndatorire primordială a statului” (art. 16 alin. (1) din Constituţia Republicii Moldova) nu sînt întotdeauna luate în serios de către funcţionari ca un imperativ, ce dispune de forţă juridică superioară, avînd acţiune directă pe întreg teritoriul statului. Totodată, pot fi atestate asemenea momente precum: lipsa unui mecanism de realizare eficientă a competenţelor autorităţilor de protecţie a drepturilor și libertăţilor omului. De regulă, cetăţenii sunt prost informaţi despre drepturile lor, în ceea ce privește adresarea la autorităţile statului, precum și obligaţiile corelative ale funcţionarilor de stat. Problemele raporturilor dintre putere și cetăţeni

sunt legate nu doar de necunoașterea de către ultimii a drepturilor lor, dar și de nedorinţa autorităţilor de a informa populaţia despre căile și posibilităţile realizării lor" [14, p. 27].

Pe fondalul problemelor cotidiene, a lipsurilor, a economiei slabe, mai este și problema culturii generale slabe, a culturii juridice joase și a unor instituții puse sub semn de întrebare din punct de vedere al integrității și eficienței profesionale. Dintre toate acestea cea mai pronunțată este integritatea, care se prezintă a fi una dintre problemele majore a sistemului de drept național, ce la moment este percepută ca o amenințare eminentă la adresa valorilor democrației și statului de drept în RM. Ca rezultat, integritatea a devenit un criteriu de evaluare, o unitate de măsură, un instrument de intervenție prin care „guvernarea răspunde pentru a rezolva probleme de interes public. Intervenția prin instrumente [precum este cel de evaluarea a judecătorilor și procurorilor] sunt exerciții de autoritate publică ... un act deliberat, deloc întâmplător și nici simplu" [15, p. 611]. În același timp integritatea, apriori, este o dimensiune esențială a conștiinței și culturii juridice, care include cunoaștearea și comportamentul în egală masură.

În interviul pentru *Europa Liberă*, vicepremierul Nicu Popescu [16], menționează că în prezent un rol major pentru dezvoltarea RM îl au instituțiile de drept, cu accent fundamental pe sistemul de justiție „care spre regret este un impediment serios pentru consolidarea Republicii Moldova ca stat ... [și] ... al procesului de aderare la UE". În opinia vicepremierului această poziție este determinată de faptul că recomandările Comisiei Europene vizează în mod prioritar sectorul justiției și fortificarea capacităților instituționale, dar și de situația reală existență în activitatea instituțiilor de drept din Republica Moldova. În același sens sunt și evaluările asupra modului în care au fost definite și implementate procesele de reformare a instituțiilor de drept, care în opinia experților au fost scrise pe hârtie bine, dar nu au fost aplicate. Astfel, pe de o parte starea actuală nemulțumește în egală măsură guvernarea și societatea, pe de altă parte în condițiile în care Republica Moldova a obținut statutul de stat candidat trebuie să-și asume modernizarea instituțiilor și schimbarea profilului angajaților, în sens pozitiv, astfel încât să fie înregistrate progrese în direcția realizării angajamentelor. Prin consecință, condițiile în care este necesară ori se impune schimbarea se profilează și noi repere valorice, care vin să reconceptualizeze viziunile despre dreptate, justiție, echitate,

profesionalism etc. să reseteze valorile fundamentale ale statului, prevăzute de Constituția RM și care la rândul lor vin să alimenteze crearea unei viziuni noi cu referire la modul în care se practică dreptul și se soluționează probleme juridice. Anagajamentul este pentru oameni care, așa cum indică Vedinaș V. [17, p.240], sunt nu numai profund profesioniști, ci și fundamental morali și cu o cultură juridică care generează respectul pentru supremația legii, asigurată prin mijloace constituționale.

Constituţia unui stat reprezintă actul său juridic şi politic fundamental, care reglementează aspecte referitoare la forma de guvernământ, structurile şi atribuţiile puterilor în stat şi la drepturile fundamentale ale cetăţenilor. Constituția RM, adoptată în 1991 nu este o excepție. Spre exemplu, Art. 1 al Constituției indică că „RM este un stat suveran, unitar și indivizibil" (art.1 (1)) și că „RM este un stat de drept, democratic, în care demnitatea omului, drepturile și libertățile ...reprezintă valori supreme și sunt garantate" (art.1 (3)) [18]. Considerând cultura juridică un element indispensabil garantării respectării Constituției și a demnităţii umane, accepțiune dezvoltată de Pridvorov N. [19, p.331], cu misiunea de armonizare a intereselor generale cu cele individuale, vom reitera impactul negativ [13, p.27] asupra stării legalităţii și a ordinii de drept din cadrul statului în condițiile lipsei acesteia. Anume acest din urmă aspect, este unul definitoriu pentru menținere în actualitate a subiectul culturii juridice.

Sursele ce tratează acest subiect vor distinge între conținutul culturii juridice și sensurile acesteia. „Conținutul culturii juridice este reprezentat de ansamblul actelor de cultură juridică dintr-o comunitate, chemate să contribuie la realizarea ordinii și dreptății și să confere stabilitate relațiilor sociale. Sensul culturii juridice corespunde cu aspirațiile valorice sau temele culturale care-și solicită întâietatea într-o comunitate" [20, p.132] Astfel, cultura juridică este identificată prin principiile și normele de drept de care beneficiază comunitatea, dar și prin actele și faptele individuale ale persoanelor care asigură stabilitatea și creează tradiții juridice. Art 2 al Legii nr.413 din 27.05.1999 definește cultura ca „totalitatea modelelor de gîndire, simţire şi acţiune din sferele materială şi spirituală ale societăţii şi produsul valoric al acestora" [21]. Puntea de legătură dintre comunitatea profesională și societate, dintre interesul profesional individual și cel social este cultura juridică a funcționarului. De aceea parcursul de la cunoașterea legislației, formarea de competențe în procesul de educație juridică, până la asimilarea/interiorizarea

și asumarea culturii juridice și în realizarea practică a activității profesionale, exprimate în acte/fapte juridice este firul roșu ce trebuie urmărit. Adică, în momentul în care punem în discuție subiectul culturii juridice, prin implicit ne referim la subiectul valorizator direct implicat în activitatea practică, de care depinde nu doar buna funcționare a instituțiilor juridice, încrederea în competența și legalitatea acțiunilor acestora, recunoaștrea rolului important al instituțiilor de drept, dar și relevanța valorilor juridice fundamentale, adică valorizarea culturii juridice la nivel de societate, nu doar de comunitate profesională. În acest sens, valorizarea ulturii juridică poate fi un reper, o pârghie pentru revizuirea practicilor existente pentru recunoașterea constantelor valorice și în vederea unui impact pozitiv la nivel de societate pentru o recunfigurare profesională ori pentru o tranziție lentă spre acceptare și apreciere.

În loc de concluzii

Comportamentul socio-profesional se formează în temeiul unei culturi juridice existente. Încă la finele secolului precedent unii autori [20, p.133] indicau că sunt înregistrate din ce în ce mai multe disfuncții în câmpul culturii juridice, marea parte a acestora fiind generată de dezechilibrul valoric în activitatea instituțiilor de drept, care în loc să contribuie la dezvoltare și schimbare o stopează, determinând apariția distorsiunilor. „Cultura juridică nu poate fi privită mecanicist, nici consumatorilor de cultură juridică să li se interzică libera lor manifestare ... [soluția ar putea fi] ... Punerea în acord a conduitelor cu concepțiile de ordine socială” [20, p. 133].

Un actor important în minimalizarea efectelor negative a disfuncțiilor culturii juridice este societatea, care este dezavantajată de deficitul de cultură juridică și de lipsa de aderență a mediului profesional la valori fundamentale și norme etice, de instituții care au dezvoltat practici juridice vicioase. În acest sens, acțiunile, preferințele, opțiunile societății trebuie să fie conforme acelorași cerințe pe care le înaintează instituțiilor de drept, astfel urmărindu-se consecvența între revendicările cetățenilor, activitatea instituțiilor de drept și guvernare.

Parcursul spre realizarea în practica societăților a principiilor statului de drept și a consolidării societății umane care aderă, susține și practică valori dominante îmbrățișate de umanitate în istoria modernă, precum cele care se regăsesc în conținutul Constituției din 1923 și în actuala Constituție a RM, sunt dintr-un punct de vedere definitorii pentru cetățenii statelor, din altul în

dependență directă de instituții și autorități ce au misiunea de a promova și a respecta prevederile legislațiilor naționale și internaționale, de a demonstra gradul de maturitate al culturii juridice. În această perspectivă, un loc aparte și de importanță strategică este alocat Curții constituționale, ca autoritate independentă, care într-o democrație autentică servește drept garant al supremației Constituției. „Curtea Constituţională garantează supremaţia Constituţiei, asigură realizarea principiului separării puterii de stat în putere legislativă, putere executivă şi putere judecătorească şi garantează responsabilitatea statului faţă de cetăţean şi a cetăţeanului faţă de stat" [18].

Pentru Republica Moldova experiența Curții Constituționale, în comparație cu cea a altor state, este relativ tânără, dar cu o sarcină majoră alocată, ce aduce după sine și „povara responsabilității", care se referă nu doar la menținerea echilibrului, de a respecta separația puterilor în stat, dar și de a acționa în calitate de promotor al culturii juridice și model comportamental. Titlul V din Constituție a conferit Curţii Constituţionale statutul de autoritate unică de jurisdicţie constituţională pe teritoriul RM, iar Legea nr. 317-XIII din 13 decembrie 1994 cu privire la Curtea Constituţionala şi Codul jurisdicţiei constituţionale nr. 502-XIII din 16 iunie 1995 definesc statutul Curții Constituționale, care prin misiunea sa are un rol major ca, prin fiecare decizie adoptată să consolideze încrederea cetățenilor în statul de drept și să întărească valorile fundamentale pe care se sprijină cultura juridică.

În același timp spațiul deschis și tendințele de dezvoltarea continuă a dreptului și de ajustare la alte formule generează preferințe de migrație și asimilare a altor modele de cultură juridică care stau la baza practicilor juridice a altor state, determină așteptări din partea consumatorilor de cultură juridică, dar acest fapt nu prezumă neglijarea unor repere fundamentale ale culturilor juridice naționale, și a unor fundamente esențiale care au definit construcția statelor, cum ar fi Constituția din 1923.

Referințe bibliografice:

1. Decizia Curții Constituționale a României. Disponibil: https://www.ccr.ro/wp-content/uploads/2023/01/Comunicat-de-presa-18-ianuarie-centenar.pdf
2. Discursul lui M. ENACHE la Adunarea solemnă. 27 martie 2023. Disponibil: https://www.ccr.ro/comunicat-de-presa-27-martie-2023/
3. Duțu M. Centenarul unui monument al culturii și civilizației juridice

românești. Disponibil: https://www.juridice.ro/essentials/6602/centenarul-unui-monument-al-culturii-si-civilizatiei-juridice-romanesti
4. Strategia națională de dezvoltare „Moldova europeană 2030". Disponibil: https://gov.md/ro/moldova2030
5. Duțu M. Manifest pentru cultura juridică în România. Disponibil: https://www.juridice.ro/essentials/5392/manifest-pentru-cultura-juridica
6. Culture juridique Générale (sub direcția lui B. Blottin și Ch. Vautrot-Schwarz, publicată la Editura LexisNexis, Paris, 2021. Apud. M. Duțu. Disponibil: https://www.juridice.ro/essentials/5392/manifest-pentru-cultura-juridica
7. La culture juridique française. Entre mythes et réalités XIX e -XX e siècles (CNRS Editions, Paris, 2013, în colaborare cu Jean-Louis Halpérin. Apud. M. Duțu. Disponibil: https://www.juridice.ro/essentials/5392/manifest-pentru-cultura-juridica
8. Negru B., Negru A. Teoria generală a dreptului şi statului. Chişinău, 2006.
9. Avornic Gh. Conştiinţa juridică şi cultura juridică, coraportul lor. Nihilismul juridic – categorie juridică. În: „Cultura juridică şi prevenirea corupţiei", Materiale ale conferinţei internaţionale (1 noiembrie 2007, Chişinău). Chişinău, 2007 (Bons Oices SRL), p. 25-41.
10. Лазарев В. В. Правосознание и юридическая культура. În: Общая теория права. Москва, 1993.
11. Costachi Gh., Mazur V. Valoarea culturii juridice în activitatea administrației publice. Materialele Conferinței internaționale științifico-practice Teoria și practica administrării publice. Disponibil: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/159-163_10.pdf
12. Костаки Г. Роль правовой культуры в построении правового государства. În: „Закон и жизнь", 2005, nr. 9.
13. Iacub I. Cultura juridică a exponenților puterii-factor determinant al respectării demnității umane. În: Revista științifică internațională Supremația dreptului, nr. 4/2017, p. 21-28.
14. Iacub I., Costachi Gh. Cultura juridico morală a subiecţilor puterii în contextul respectării demnităţii umane. În: Interferenţa dreptului intern şi internaţional în realizarea protecţiei drepturilor şi libertăţilor fundamentale ale omului, materialele mesei rotunde cu participare internaţională consacrată zilei adoptării Declaraţiei Universale a Drepturilor Omului, din 10 decembrie 2014. Chişinău: AAP, 2015.

15. Munteanu I. Politici publice complexe. Tehnici și repere. Chișinău: Cartier, 2016.
16. Interviul Vicepremierului Nicu Popescu. Europa Liberă. Disponibil: https://stiri.md/article/politica/nicu-popescu-blocajele-din-justitie-ra-man-un-impediment-in-procesul-de-aderare-la-ue/
17. Vedinaş V. Deontologia vieţii publice. Bucureşti: Universul Juridic, 2007.
18. Constituția RM. Disponibil: https://presedinte.md/app/webroot/Constitutia_RM/Constitutia_RM_RO.pdf
19. Придворов Н.А. Достоинство человека как основа права и демократической государственности. В: Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. Т. 1 Теория государства. М., 1998.
20. Drăgănescu M. Știință și civilizație. București: Editura Științifică și enciclopedică, 1984.
21. Legea nr. 413 din 27.05.1999. Disponbiș: https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ro/md/md104ro.pdf

Notă: Articolul este rezultat al cercetărilor realizate în cadrul proiectului „Modernizarea mecanismelor de guvernare axate pe protecția drepturilor omului”